

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“

Тема: *ЕПИГРАФСКАТА ПРОДУКЦИЯ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (Речник и коментар)*

Докторант: Величка Василева Илиева

Рецензент: проф. д-р Елка Мирчева

Величка Илиева е възпитаник на ПУ „Паисий Хилендарски“, където придобива степен *Бакалавър* по специалността *Българска филология*, и на СУ „Св. Климент Охридски“, където завършва магистърска програма *Старобългаристика*. През периода 2021–2025 г. е задочен докторант към Катедрата по кирилometодиевистика към Факултета по славянски филологии и разработва дисертационния си труд под ръководството на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова. От ноември 2024 г. до този момент заема позицията *млад учен* в СУ.

Величка Илиева проявява траен интерес към българската епиграфика. След дипломната си теза, посветена на епиграфските паметници от Първата българска държава, в представената за защита дисертация тя се насочва към надписите, създадени на старобългарски език през периода XII–XV в. Трудът носи названието *Епиграфската продукция на Второто българско царство (Речник и коментар)*.

Интересите на авторката, както и избраната тема, заслужава да бъдат приветствани. Откриването и публикуването на надписи е област, в която първенството принадлежи в преобладаващия случай на археолозите и изкуствоведите. По правило те са твърде ревниви към своите находки и са тези, които ги правят достъпни на научната общност. Историческата и културноисторическата интерпретация на епиграфския материал обаче в никакъв случай не изчерпва неговата стойност. Остава открито полето за филологическо изследване. Този проблем не привлича особено много изследователите. И докато протобългарските и старобългарските надписи от Първото българско царство се радват на относително по-голям интерес, то съвсем немалкия корпус от епиграфски паметници от XII–XV в., с изключение може би единствено на текстовете по свитъците в иконографските изображения, остава недостатъчно неизследван в езиково отношение.

Представеният за защита дисертационен труд запълва осезаема празнина в изследването на старобългарското писмено наследство.

Дисертацията е с внушителен обем от 472 с. и се състои от *Увод*, 5 глави, посветени съответно на: *Глава I*. История на проучванията; *Глава II*. Епиграфските паметници през периода XII–XV в.; *Глава III*. Извънезиков коментар; *Глава IV*. Речник на словоформите;

Глава V. Езиков анализ. Следват Заключение, Списък на използваната литература, Самоценка на направените приноси. В края на текста са поместени 3 приложения: *Приложение 1.* Списък на личните имена; *Приложение 2.* Списък на местните имена. *Приложение 3.* Списък на лицата (владетели, благородници, църковни служители), споменати в изследваните епиграфски паметници. Кратки просопографски бележки.

Съдържанието на разработката дава представа, че в нея се прави максимално пълна характеристика на изборения за изследване емпиричен материал, която не се ограничава само със заявеното лексикографско представяне на словното богатство на изследваните надписи. В уточнението от заглавието, „коментар“, се съдържа графичен, фонетичен, морфологичен и синтактичен анализ на епиграфската продукция на Второто българско царство. Заедно с това емпиричният материал в началната част на разработката на практика представлява корпус на публикуваните до настоящия момент български надписи от периода XII–XV в. Може да се обобщи, че направеното значително надхвърля предвиденото в заглавието на дисертацията.

Уводът накратко въвежда читателя в темата – представя обекта на изследване (надписи и графити върху камък, керамика и под., накити, предмети на бита. Не са включени стенописните надписи от храмовете, свитъците на светците и т.н. Изключение правят някои ктиторски надписи). Изследваният период обхваща периода XII–XV в. – век след падането на Българската държава под османска власт. От този период са немалко от епиграфските паметници, писани на територията на днешните Сърбия, Северна Македония, Косово, които по това време се намират под управлението на Сръбското кралство. Причината за тяхното приобщаване към изследвания корпус е това, че са писани „с български правопис и без ясно изразени сърбизми“ (с. 6).

Във въвеждащата част Илиева прегледно и точно поставя целите, които си поставя, както и произтичащите от това изследователски задачи. Те съответстват на разделите от съдържанието на дисертационния труд. Като средство за постигане на набелязаната програма докторантката избира комплексното филологическо изследване. В *Увода* е направена важна заявка, която насочва към един от приносите, които прави настоящото проучване – включване на събрания, прецизиран и ревизиран от авторката епиграфски материал в диахронния корпус histdict.uni-sofia.bg на платформата Cyrillomethodiana.

Глава първа на дисертационния труд прави преглед на проучванията в областта на българската епиграфика – от откриването на Станимъшкия надпис през 1706 г. до днес. Авторката е навлязла в дълбочина в тази област и прави обзор на значителен брой разнородни изследвания – от публикации на отделни надписи до обобщаващите трудове на Ф. Малингудис, О. Кронщайнер, К. Попконстантинов и Ст. Смядовски. Направеният преглед на научната литература откроява оригиналността на последващото проучване, което прави докторантката, и което не е правено досега.

Глава втора, наречена *Старобългарските епиграфски паметници от периода XII–XV в.*, е особено важна за дисертационния труд. В нея В. Илиева представя в своеобразни статии всеки един от използваните извори – **6** надписа от XII и XII–XIII в., **68** от XIII и XIII–XIV в., **76** от XIV и XIV–XV в. и **17** от XV в. Към това се добавят и **14** недатиран епиграфски паметника, свързани с избория за изследване период. Общият брой е **181**. Струва ми се, че не открих това число в текста. Работено е по изданията на изворите. Достоянство на разработката е, че нито едно от използваните по предходни публикации разчитания не е взето на доверие. Доколкото е било възможно емпиричният материал е верифициран. Нанесени са корекции. Част от направените поправки са на докторантката, част са на научния ръководител. Отлично впечатление прави, че дори предложените в устен разговор от проф. Тотоманова корекции, са надлежно отразени. Допълнително достойнство на този дял от труда е, че в случаите, в които един и същи извор е издаван многократно и в четенията се наблюдават различия, предходните публикации се привеждат изцяло. На място В. Илиева прави коментар, а в края на всеки раздел е поместена пълна библиографска справка. Може да се обобщи, че *Глава втора* представлява не само внимателно верифициран корпус на българските епиграфски паметници от периода XII–XV в., но е и своеобразна антология, обхващаща десетилетния принос на редица изследователи в областта на издирването и проучването на средновековната българска епиграфика. Този корпус е важен не само за следващото изложение в дисертационния труд, а представлява ценност сам по себе си.

Глава трета е получила от авторката наименование „неезиков коментар“. Обемът ѝ не е голям (с. 146–160). Нейното предназначение е да въведе читателя в старобългарската епиграфика, както и да очертае основните характеристики, отличаващи надписите от останалата средновековна писмена продукция.

Отбелязани са важни и определено разнородни по своя характер особености на епиграфската продукция на Второто българско царство като *неанонимността* и *субективността* на надписите; относително високата обща грамотност на българското население, което категорично противоречи на схващането, че старобългарският език / старославянският език е наднационален изкуствено създаден език, *lingua sacra*, и пр.

В тази глава е отделено място на класификацията на изследвания епиграфски материал. Илиева възприема тематичната подялба на надписите, лансирана в научната литература от Ст. Смядовски, и представя основните групи в него, като ги илюстрира с примери от дисертационния труд. В предложения анализ тя набелязва проблеми, които отиват в посока към текстологията, литературните жанрове, трафаретните фрази, античните гръко-римски модели, продължени от Византия и усвоени по културен път, защитните формули. Сам по себе си всеки един от набелязаните проблеми засяга целия изследван епиграфски корпус и е от определящо значение за неговия лексикален състав.

Струва ми се, че на това място в изложението следва да се подчертаят по по-ясен начин още две особености на епиграфския материал – *стилистичната нееднородност* на

материала, както и това, че така наречените официални надписи, особено царските, летописните, част от надгробните и възпоминателните, строителните и пр. няма как да не са предварително подготвени текстове.

В тази глава е засегнат и още един важен въпрос, който засяга подбора на изворите, сред които има редица надписи от западните български земи, от територията на днешните Сърбия, Северна Македония, Косово, които са свързани с владетелите или висшите прослойки на Сръбското кралство, а са включени в изследване, озаглавено „Епиграфската продукция на Второто българско царство“. Авторката с основание обръща внимание на историческата обстановка на Балканите през XIII–XIV в. и доказвания факт, че „писмени паметници, включително и надписи, на български език се създават и на сръбска земя и обратно – в западните български предели се използва сръбски предимно рашки правопис“ (с. 148). Смятам, че в дисертационния труд въпросът заслужава по-обстойно разглеждане и по-аргументирана обосновка, която по категоричен начин да обясни взетото решение за присъединяване на тази група паметници към проучването. Във връзка с това намирам, че тук е мястото за по-пространно позоваване на знаковата за палеославистиката публикация на проф. Иван Добрев от 1991 г. „Рашката писменост и българският правопис през Средновековието“. В момента тя е спомената единствено в заключението на дисертационния труд.

Следва да се прецени също така дали мястото на тази обосновка е в тази глава или по-напред при представянето на самите надписи.

Централна за разглеждания труд е *Глава четвърта*, Речник на словоформите. Това е най-обемният дял от разработката. Върху нея пада и акцентът в настоящата рецензия.

Кратко въведение представя принципите за съставяне на изработения речник. Те са в съгласие с възприетото в палеославистиката и в частност с практиката в българската историческа лексикография – Старобългарския речник, Речника на езика на Патриарх Евтимий. От ексцерпиранияте 181 надписа от среднобългарския период са извлечени 1041 лексеми, разработени в речникови статии. Всяка една от тях се състои от заглавна дума, основна граматична бележка, значение, илюстративен материал, сигнатура на паметника. Напълно правилно правописът на заглавната дума е нормализиран етимологически съобразно старобългарската кирилска норма.

Общото впечатление е, че докторантката се е справила успешно със задачата да организира лексиката от старобългарските надписи от XII–XV в. в речник.

Изработеният лексикографски труд има две определящи характеристики. Водеща в структурирането на статията е семантиката. Заедно с това в рамките на обособените значения илюстративният материал е организиран в блокове според парадигмите на всяка една част на речта. Това определя речника, от една страна, като речник, представящ семантичната структура, а, от друга страна, като речник-индекс. Имайки предвид

среднобългарския период, при имената е въведена още една позиция – *casus generalis*. Положително следва да се оцени обособяването в самостоятелен блок на устойчивите съчетания.

Въвеждането на „речник-индекс“ в характеристиката на лексикографското представяне на материала следва да бъде направено още тук, в принципите за представянето на словния инвентар, извлечен от надписите.

Речниковите статии следва да бъдат предхождани не само от списък на използваните граматични и лексикографски съкращения, което е направено надлежно в труда, но и от списък на съкращенията на паметниците. Намирам, че тяхното място е именно тук. Сега тези съкращения стоят в началото в общия списък на изброяването на надписите в хронологичен ред.

Статиите са добре структурирани. Контекстът в примерите е достатъчно голям. За улеснение на читателя в примерите разработваната дума, както и сигнатурата, са ошрифтени в Bold. В Bold са и дефинициите на отделните значения.

Очаквано материалът от надписите не предполага богата семантична структура. По правило той нито е достатъчно изобилен, нито предлага интересни сами по себе си значения. Особен интерес привличат личните и местните имена. Без съмнение те ще бъдат ценен ресурс в изследванията на ономастите.

Значението на лексемите се пояснява чрез адекватно по смисъл съвременно съответствие и привеждане на синоними. Това е принцип, използван в преводните речници. На места се отива в посока към разширена тълковна дефиниция, което по мое мнение е излишно (напр. Бог, Творецът на света)

Лексикографската работа е трудоемка и неблагодарна, а в крайния резултат неизбежно се откриват някои непоследователности, както и невинаги добре обмислен и последователно проведен подход към лексикалния материал.

Следващите бележки по никакъв начин не омаловажават постигнатото, а целят да подпомогнат бъдеща публикация на труда, която силно се надявам, че ще се осъществи.

- Необходим е още един внимателен преглед на азбучния ред.
- Някои от използваните съкращения липсват в списъка, предхождащ речниковите статии – например *прен.*, *събир.*
- Понякога чисто формалното пълно съответствие от съвременния български език се различава по значение и не е подходящо за поясняване на значението. Тези дефиниции е добре да се прецизират.
 - **Баштина** ж, от Търновската плочка загадка е получило определение *бащиния, потомство, наследство*. За мен значението в текста е „потомство“. Пълното формално новобългарско съответствие

„бащиния“ днес е със значение „имот, имане, наследство; родна земя, отечество“. „Наследство“ също е неподходящо тълкуване, тъй като става дума за потомците на Адам.

- Подобен е случаят с **отъкоупъ**, тълкувано като „откуп“. От примерите става ясно, че не става дума за „пари, които се дават за освобождаване от плен, робство“, а „пожертвования“. По-нататък в изложението, при анализа на лексиката, В. Илиева тълкува думата напълно правилно като „разход, разноски“.
- На места едни и същи примери са приведени в различни значения или съчетания на една лексема (пример от ОбнОлив е и в основното значение на **великъ**, и в съчетанието **великъ воевода**).
- На места е нужна корекция в тълкуването.
 - В единствения пример **въходъ** не е „място, откъдето се влиза някъде“, а наименованието на храм „Въведение Богородично“.
 - В речника **гора** е представена с 2 употреби, които изтеглят с век назад първата фиксация на съвременното ѝ значение „гора, лес“, което прави излишно тълкуването „планина, възвишение“.
 - **Напъсати** освен „напиша, запиша“ е регистриран и в значение „изографисам“. Случайно попаднах на пример от Надписа в метоха Орлица и установих, че в статията на **писати** също не е отделено значение „изографисам“.
 - **Пръчистъ** е в употреби, които се отнасят до Господ, Богородица, храм и пояснението му в речника не трябва да е само „пречист, най-чист“, а да се добави „свят, пресвят“.
- По мое мнение принципите за разработката на личните имена заслужават още едно премисляне.
 - Струва ми се, че прозвищата следва да се отбелязват по еднотипен начин. **Осъновица** е тълкувано като „прозвище на св. Богородица“. Като прозвище мисля, че трябва да се тълкува **ильдиримъ** и да не е определено просто като „ЛИ, Илдирим“, а като „Илдирим, прозвище на султан Баязид I, Светкавицата“. Отново като прозвище, но по мое мнение като съчетание Йоан Рилски, да се даде **ръльскъ**.
 - Мисля, че е добре да се въведе бележка ФИ за случаи като династията на Комнините – **комнинъ**.
 - Намирам, че имената на светците следва да се отделят от блока примери в отделно значение от наречените на тях личности, споменати в надписите. Не мисля, че апостол Яков трябва да стои в едно значение заедно с примери, отнасящи се до епископ Яков и още един монах Яков, нито пък св. Йоан Кръстител да е определен просто като Йоан и да е в един ред с други, именувани на него.

- Мисля, че е добре последователно да се обособят в съчетания имената на царе и воеводи – в статията **иоанъ** например има такива съчетания, но сред тях липсват Йоан Шишман, както и Йоан Стефан.

Глава пета е посветена на езиков анализ на извлечения от анализираните надписи материал. Обхванати са всички езикови равнища.

Най-интересен и приносен тук е лексикалният анализ. Коментирани са редки думи, хапакси и заемки, които са засвидетелствани единствено в изследваните епиграфски паметници. Посочват се лексеми, които се употребяват със специфично значение именно в надписите или графитите, обръща се специално внимание на наименованията на длъжности и титли от времето на Второто българско царство. Открояват се много интересни заемки, юридически термини, както и голяма група оними – 204 антропонима и 66 топонима или 28% от цялата лексика. Интерес предизвикват патронимите, по-точно фиксираните наченки на използване на прилагателните притежателни като патроними. Тези данни са много интересни. Тук обаче ще изразя съмнение, че от **балинова съдж лажца** може да се изведе патроним. Смятам, че в този дял от дисертацията може да заемат своето място и прякорите и прозвищата.

Анализът на лексиката е последван от представяне в самостоятелни раздели на графиката, фонетиката, морфологията и синтаксиса на старобългарските надписи от XII–XV в. Следва да се признае, че подробните описания и направените изводи не предлагат интересен нов материал, а направените изводи напълно основателно потвърждават, че по отношение на графиката изворовият материал не се различава съществено от надписите от Първото българско царство, докато граматичните явления очертават картина, сходна с тази на среднобългарските паметници и близка до тази на рашките паметници.

Дисертационният труд завършва с кратко *Заключение*, което прегледно обобщава изследването. Следва *Списък на използваната литература*. В края на разработката са поместени 3 полезни приложения: ПРИЛОЖЕНИЕ № 1 Списък на антропонимите, документиран в изследвания епиграфски материал; ПРИЛОЖЕНИЕ № 2 Списък с документираните в изследваните епиграфски паметници топоними; ПРИЛОЖЕНИЕ № 3 Списък на лицата (владетели, благородници, църковни служители), посочени в изследваните паметници. Кратки просопографски бележки. Тези приложения са ценна добавка към изследването. Те дават много ясна представа за голямата познавателна културноисторическа стойност на изследвания корпус старобългарски надписи от XII–XIV в.

В заключение мога да обобща, че дисертационният труд на Величка Илиева *Епиграфската продукция на Второто българско царство (Речник и коментар)* представлява всестранно и задълбочено изследване на слабо или напълно непроучени като извор за историята на българския език старобългарски надписи от XII–XV в. С пълно основание може да се каже, че тази тематика е обхваната в максимално пълната ѝ цялост.

Авторката запълва празнина в изследването на българската кирилска епиграфика, която следва да заеме своето място като пълноценен и равнопоставен на останалите писмени паметници извор за изучаването историята на българския език.

Като имам пред вид всичко казано, смятам, че докторантката заслужава най-висока оценка за представения за защита труд *Епиграфската продукция на Второто българско царство (Речник и коментар)* и призовавам почитаемите членове на Научното жури да присъдят на Величка Василева Илиева образователната и научна степен „доктор“, за което ще гласувам убедено.

Проф. д-р Елка Мирчева